

MİFOLOGİYA VƏ FOLKLOR MYTHOLOGY AND FOLKLORE

Ramil Manaf oğlu ƏLİYEV*

Özet

Mitoloji və folklor her zaman karşılıklı olarak iletişim halindedir. Mitoloji bilim olarak çalışılır ve dünya görüşü olarak folklor haline dönüştürülür. Mitolojiyi ortaya çıkarandır mitler. Efsane fonksiyonları oluştuğça, folklor özelliği haline gelir. Mit mantığı ve folklor mantığı arasında da yakın bir ilişki vardır. Mitler, mantıksal olayları açıklarken mitolojik bilincin mantığına dayanır. Folklordaki mantık, mitde mantığın mantıksal bir açıklamasını verir. Folklor tarafından oluşturulan türler sözel üslubun bir sonucu olarak ortaya çıkar ve lirik, destan, dramatik olmak üzere üç gruba ayrılır. Halkbiliminde lirik, destansı ve dramatik üsluplar edebiyatta lirik, destansı ve dramatiktir. Folklor stilleri jestler, duygular, ritimler, uyum, duygu, taklit ve eylemdir. Kelime, cümleyi, ifade özelliklerini, sanatsal ifadeyi biçim, anlam, içerik ve dil olarak işaretler.

Anahtar kelimeler: mitoloji, folklor, mit, üslup, tür, tür, mantık.

Summary

Mythology and folklore are always in interaction with each other. Mythology is studied as science and transformed into folklore as a worldview. Mythology is created by myths. As the myth's functions are formed, it becomes a feature of folklore. There is also a close relationship between the myth logic and the folklore logic. When explaining logical occurrences, the myth is based on the perception feature of the mythological consciousness. The logic in folklore gives an artistic explanation of the logic in myth. The genres created by folklore appear as a result of the verbal style and are divided into the three groups as lyrical, epic, dramatic. The lyrical, epic and dramatic styles in folklore differ from the lyrical, epic and dramatic types in the written literature. Gesture, feeling, rhythm, harmony, emotion, imitation and action create the styles of folklore. And the type is marked with the word, sentence, expression characteristics, whereas in the artistic writing are the form, meaning, content and language.

Key words: mythology, folklore, myth, style, type, genre, logic

Hər bir milli ədəbiyyat, o cümlədən folklor yaradıcılığı onu yaradan xalqın bədii təfəkkürünə, təfəkkürün mifoloji qaynaqlarına söykənir. Tarix boyu ədəbiyyatla yol yoldaşlığı edən mifologiya və folklor öz təbii qanunları ilə birgə inkişaf etmiş, bədii şüurun imkanları sayəsində xalqların

* Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı kafedrasının professoru. Bakı-Azərbaycan.

Doctor of Philology, Professor. Azerbaijan State Pedagogical University, Professor of Azerbaijan and World literature. E-mail: ramill.aliyev@gmail.com

ilkin yaradıcılığına təkan vermişlər. Bu mənada Azərbaycan folkloru xalqın bütün təbəqələrinin ilkin yaradıcılıq sahəsi kimi toplanaraq, çoxçeşidli janrları və onların janr xüsusiyyətlərini əmələ gətirmişdir. Folklorun janr problemi təhkiyə üslubunun qanunauyğunluqları əsasında yaranır və milli xarakter məzmununu alır.

Mifologiya termini *mifos* və *loqos* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, *mifos* mif, əfsanə, rəvayət, nağıl və dastanlardan soraq verən ilkin söz, *loqos* *təlim*, *anlayış* mənasındadır. “Söz”ün mənası ibtidai dünyagörüşdə müqəddəslik anlamını verən xəbər məzmununu bildirir. Bu mənada mif özü hansısa ibtidai görüşdən, təfəkkür məhsulundan qaynaqlanan böyük sözdür. İbtidai dünyagörüşün böyük sözə çevrilməsi bir neçə prosesdən keçmişdir: ilk insanın təfəkkürünün formalaşması birinci təbii prosesdir, təfəkkürün anlamaq xassəsinin yaranması isə hadisələri ümumiləşdirməyə gətirib çıxarır, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarmaq şüurun əmələ gəlməsinə səbəb olur və şüurun dərk etmə xassəsi düşüncəyə təsir edərək, ilkin anlamların yaranmasına yol açır. *Loqos* sözünün dolayısı ilə *logika* və *məntiq* mənasını isə mifdən əvvəlki mifoloji məntiq kimi yozmaq olar. Bunu təhtəlsüzürün formalaşdırdığı kortəbii məntiq hesab edirik.

Beləliklə, təfəkkürün və şüurun xassələrindən asılı olaraq, mifoloji təfəkkür və mifoloji şüur anlayışları yaranır. Mifoloji təfəkkür instinktiv olaraq, şərti reflekslərin təsiri ilə assosiasiya olunan, idrakın yaranmasında ilkin rolu olan təkrarlanan prosesə tabedir. Təkrarlanma xüsusiyyəti ibtidai insanda mifoloji təfəkkürün inkişafına gətirib çıxarır. İbtidai insan hər dəfə təkrarlanan hadisələri müşahidə edərsə, bu, onun fiziki anlamda psixoloji durumuna təsir edir. Psixoloji durumda təkrarlanan hallar təbiətlə onun arasında disharmoniya yaradır. Harmoniyanın pozulması nəticəsində insan beyni obrazlaşdırma xüsusiyyətinə yiyələnir. Bu obrazlaşma dərk olunmanın dəyişkənliyi nəticəsində fərdi keyfiyyətlərin ümumi keyfiyyətlərə çevrilməsini şərtləndirir. Bu da kollektiv dərk etmənin formalaşması deməkdir. Kollektiv şüurun yaratdığı mif isə qəbilənin dünyagörüşünün məhsuludur, bu şüurun yaratdığı ilkin obrazlar isə mətn şəklində ilk miflərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, ibtidai insan Günəşi, Ayı müşahidə edərkən birincini sarı saçlı qız, ikincini isə oğlan şəklində obrazlaşdırır, tanrılaşdırır və qüdrət sahibi hesab edir. Bu obrazlaşma psixi şüurun pozulmuş harmoniyasının paranormal hadisəsi nəticəsində yaranır. Obrazlaşma ilə predmet arasında əlaqə yaradan isə predmetin simvol işarəsidir. Bu obrazlaşma prosesində rol oynayan sarı rəngdir. Qədim türklərin sarışın, günəşin də sarı şəfəqlərinin olması uzun sarışın saçlı qədim türk qızı ilə günəş arasında oxşarlıq yaradır, buna görə də ilkin əcdadımız

onu özünə ilkin əcdad kimi qəbul edir. Bu da şəxsləndirmə əlamətinin köməyi ilə baş verir. Əgər şəxsləndirmə baş verməsəydi, günəş qız şəklində təsəvvür oluna bilməzdi. İlk insanın göz yaddaşında ilkin obraz olmasaydı, bu proses baş verməzdi, yəni sarı saçlı qəbilə qızının obrazının gözdə əks olunması ilə günəşin qız obrazının üst-üstə düşməsi şəxsləndirməni yaradır. Bu isə yalanın doğru kimi qəbul edilməsi və düzgünlük meyarının pozulmasıdır. Bu səbəbdən də bütün mifoloji strukturlar yalanın doğru kimi qəbul edilməsinin nəticəsi kimi formalaşır. Bu pozulma isə ictimai ədalətsizliyin baş verməsi nəticəsində əmələ gəlir. Mifologiyayı həm də ictimai ədalətsizlik yaradır. Mifologiya təbiət qüvvələrinin insan üzərindəki hökmranlığına əsaslanır. Bu prosesin anlaşılması təhtəşüurla bağlıdır. Fərdi şüurun qəbilə üzvləri arasında bərabər paylanmadığı məlumdur. Şüur cəhətdən daha üstün olan qəbilə üzvü ibtidai insanların arasında öz dərkətmə qabiliyyəti ilə seçilir və öz iradəsini asanlıqla qəbul etdirmək xüsusiyyətinə malikdir. “Ağıllı müdrik”in iradəsi ilə qəbul olunan bu psixi şüur hadisəsi mifoloji təfəkkürdə ibtidai cəmiyyətin ümumi dərk olunmuş, yaxud təlqin olunmuş hadisəsinə çevrilir.

Mifologiyanın bütün mifoloji strukturu bir “ağıllı müdrik”in iradəsi ilə cəmiyyət üzvlərinə təlqin oluna bilərmə? Əlbəttə, yox. Amma mifologiyanın əsas qanunlarının normal məntiqdə bir müdrik tərəfindən qeyri-şüuri olaraq yaradılması mümkündür.

İbtidai cəmiyyətdə şüurun qeyri-bərabər paylanması dərkətmənin səviyyəsinin normallığını şübhə altında qoyur. Bu da ictimai ədalətsizliyə aparən mənəvi, əxlaqi, sosial, hüquqi mifoloji bərabərsizliyin hansı formada qəbul olunmasından, onun necə təlqin edilməsindən asılıdır. Burada ibtidai mifik romantikanın da rolu böyükdür. Mifoloji romantik düşüncənin ibtidai insanlarda hansı səviyyədə olması barədə məlumat yoxdur. Görünən odur ki, romantikalı ibtidai insan xəyalını reallaşdırmaq üçün fantastikaya qapılır. Burada hər anın möcüzəli fantastik xarakteri əbədilikdən ayrılmayıb, bununla belə bu fantastika artıq ibtidai icma quruluşunun hüdudundan çıxan insana təqdim olunur, bu axırıncı hər cür möcüzəli fantastika həmin insanlar üçün maksimum mümkün olan realizmdir (Losev, 1977: 33) və bunun nəticəsində əvvəlki inanc forması zəifləyir, o, yalanla əvəzlənir, bu da mifoloji bərabərsizliyə yol açır. Mifoloji bərabərsizlik isə romantikasını güclü olan qəbilələrdə özünü büruzə verir.

İlk mifləri qədim allahlardan bəhs edən mətnlər hesab edirlər. Yunan mifologiyasında allahlar panteonunun başçısı Zevs hesab olunur. Türk mifologiyasında da Qara xan dünyanın yaradıcısıdır. Digər allahlardan Ülgen, Erlik, Oğuz, ümumiyyətlə, 300-dən artıq tanrının olması haqda

məlumatlara rast gəlirik. Qədim tanrılar haqqında türk xalqlarında çoxlu miflər vardır. Mifologiya da mifləri öyrənən elmdir. Azərbaycan elmində miflərin təsnifatı da dünya mifologiyasına uyğun aparılmışdır. Bunlar kosmoqonik miflər, esxatoloji miflər, təqvim mifləri, onların təsiri ilə formalaşan zaman mifləri, etioloji miflər, totem mifləri, antropoqonik miflər, etnoqonik miflər, əcdad mifləri, şaman mifləri, demonoloji miflər və sairidir.

Mif şüurunun mətn forması əsətirdir. Mif dünyagörüş kimi mifoloji şüurun məhsuludur. Mifoloji şüur tarixi şüurla əvəzlənəndə bu dünyagörüş qısa şəkildə ifadə olunaraq, bədii forma alır. Bu forma əsətirdir. Əsətir mifin özü deyil. Mif daha geniş anlayışdır. Biz mifin növləri deyirik, amma əsətin növləri adlı bölgüdən danışa bilmərik. İbtidai folklor yaradıcılığının əsətir dövrü folklor yaradıcılığının başlanması üçün zəmin hazırlayır. Onun məqsədi aydındır. Bu dövrdə yaranan Azərbaycan əsətləri də xalqın tarixi inkişafında rol oynayan folklor ənənəsindən doğur. Əsətir yaradıcılığından sonra yaranan janr müxtəlifliyi də bu cərgəyə aiddir.

Mifologiya qədim cəmiyyəti formalaşdıran və inkişaf etdirən sosial universumun düşüncəsinin məhsuludur. Mifologiyayı, mifləri yaradan qorxudur. Qorxu isə fantaziyanı yaradır. Fantaziya qorxunun müxtəlif formalarda metaforik izahıdır. A.F. Losev mifi belə xarakterizə edir: “Mif onu qəbul edənlərin nəzərində real surətdə baş verən nəyi isə təsvir edirsə, obyektiv varlıq, şəxsiyyətlə bağlı hadisələrdən söhbət gedirsə, subyektiv varlıqdır. Mif tək-cə təbii varlıq deyil, həm də sosial varlıqdır” (Losev, 1963: 125). A.F. Losev mif yaradıcılığını üç yerə bölür: obyektiv varlığı bildirənlər – kosmoqonik miflər (təbiət mifləri), subyektiv varlığı bildirənlər – əcdad mifləri (etnoqonik miflər), sosial varlığı bildirənlər – təqvim mifləri. Lakin bu bölgü ümumi xarakter daşıyır və Azərbaycan miflərinin yuxarıda göstərilən bölgüsünü əhatə edə bilmir. İlk miflərin hələ dilin yaranmadığı dövrlərdə səs işarələri ilə insanların bir-birilərini başa düşdükləri çağlarda yarandığı söylənilir. Mif tək-cə dilin, yaxud səs və dil işarələrinin məhsulu olsaydı, qəbilə quruluşundan sonrakı mərhələlərdə də yaranardı. Deməli, insanın özünü şəxsiyyət kimi təbiətə qarşı qoyması ilə mifologiya sona yetir. Mifologiya tarixi dövrünü başa vursa da, miflər fəaliyyətdə davam edir, inanc sistemi kimi öz funksiyalarını yerinə yetirirlər.

Mifologiya etnosun etnik təfəkkürünü əks etdirir, hər bir etnosun da dünya, kosmos, zaman, həyat, ölüm və s. haqqında düşüncə sistemi ancaq onun mifoloji mətnlərində kodlaşır, etnomifologiyanın özü isə məhəlli xarakter daşıyır və milli-məhəlli mifologiyanın öyrənilməsinə zərurətə

çevirir. Məsələn, bütün türk mifologiyalarında, soykök baxımından bir-birinə yaxın məhəlli mifologiyalarda təktanrıçılıqdan söhbət gedir, yəni qədim əcdadlarımızın təktanrıçılığa, Göytürk tanrısına səcdə etməsi haqda bilgilər vardır. Dünya mifologiyasında politeizm düşüncəsinin, çoxallahlılıq sisteminin varlığı da təktanrıçılıqdan əvvəlki mifoloji-dini dünyagörüşünün mahiyyətini qabartmağı lazımlı edir. Bir Allaha inanmaq bütün tanrılardan xilas olmaq demək deyildir. Çoxallahlılıqdan təktanrıçılığa keçidə qədər mifologiyamızda hamı ruhların fəaliyyət göstərməsini qeyd etmək lazımdır. İnsan – təbiət münasibətlərində hamı ruhların rolu çox böyük olmuşdur. Məhz insan təbiət üzərində hakim olduqdan sonra çoxallahlılıq da arxa plana keçmiş, dünyanın vahid Allah tərəfindən idarə olunması düşüncəsi yaranmışdır. Türk mifologiyasında adı yaddaşlardan silinmiş, təkcə ümumi anlayışlarla ifadə olunan allahlar haqqında bilgi almaq olar. Prof. M.Seyidov “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” əsərində X əsr ərəb səyyahı Əhməd ibn-Fədlanın Volqaboyu türkləri arasında olarkən onlarda Qış, Yay, At, Su, Od, Gecə, Gündüz, Ölüm, Yer tanrıları haqqında məlumat verdiyini yazır (Seyidov, 1983: 268).

Bizim mifologiya humanist mifologiyadır. Bu mifologiyada tanrılar insansevərdir. Yunan mifologiyasında Zevs insanların düşmənidirsə, Qara xan və Ülgen Erlikə qarşı humanist davranırlar, onu boğulmaqdan xilas edirlər. Ülgen odu yaratmışdır. Altay şamanlarının dualarındakı “isti odu yandıraraq verən atam Ülgen” tərifinə buna misaldır (Vəliyev, 1987: 59 – 60).

Türk mifologiyasında yurdsevərlik hissi başlıca keyfiyyətdir. Bunu “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi dastanlarda daha dərinlən görürük. Qazan xanın yurdunu yağılardan qoruması, Koroğlunun Çənlibeli Vətən sayması və s. hisslər buna misaldır.

Türk mifologiyasında mifoloji-bədii dərkətmə birbaşa təbiətlə bağlıdır. Bu isə təbiətlə, kosmosla bağlı miflərin yayılmasını birbaşa şərtləndirir. Türk mifologiyasının formalaşmasında miflərin funksiyaları da yardımçı olmuşdur, bu da onların mifoloji dünyagörüşlə birbaşa bağlılığını göstərir. Bu funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mifin aksioloji (insani, əxlaqi dəyərlər) funksiyası. Burada mif özünü tərif edən və ilhamlandıran vasitəyə çevrilir.

- Mifin teleoloji funksiyası. Bu miflərdə insanın mövcudluğunun səbəbi, tarixi fəaliyyətin mənası və məqsədi müəyyənləşdirilir. Teleoloji – həyatı və kainatı məqsədlərlə əsaslandırır, açıqlayan düşüncə tərzidir, hər şeyin əsasında bir məqsəd durduğunu göstərən düşüncədir. Teleoloji səbəb

monoteist dinlərin müqəddəs kitablarında nizam və məqsəd ideyası kimi götürülür.

- Mifin üç planda reallaşan praksioloji (insan fəaliyyəti) funksiyası. Burada mifin proqnostik, magik və yaradıcı-dəyişdirici planı haqda danışmaq olar. N.A. Berdyayev deyirdi ki, tarix – yaradılan mifdir.

- Mifin kommunikativ funksiyası. Burada mif dövrlərin və nəsillərin arasında əlaqələndirici həlqədir.

- Mifin idraki və izahedici (etioloji) funksiyası;

- Mifin kompensator (əvəzləyici) funksiyası. Bu, mifdə real olaraq, həyata keçirilə bilməyən tələbatların realizə olunması və ödənilməsi deməkdir.

Bundan başqa mifin informativ, reqliyativ, siqnikativ (işarələrin dərki) funksiyaları da vardır.

Bunlar mifin xüsusi funksiyalarıdır. Mifin ümumi funksiyaları isə folklorun ümumi funksiyalarını təkrar edir. Mifdən dünyagörüş kimi bəhs ediriksə, onun funksiyalarından, mətn kimi bəhs ediriksə, xüsusiyyətlərindən danışmalıyıq.

Mifologiyada hadisələr bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdədir və cəmiyyət həyatında mənəvi münasibətlərin formalaşması əsasında inkişaf edir. Hər bir mifoloji cəmiyyət öz mifik qayda-qanunları ilə bu inkişafda gerçəkliyin obrazlı mifoloji düşüncəsinə tabe olur, mifoloji obraz mifik düşüncənin yaradıcılığı kimi meydana çıxır və obrazlı mifoloji düşüncə folklor problemi kimi daha çox aktualıq qazanır. Sonrakı mərhələlərdə isə obrazlı düşüncə dəyər qazanaraq, mənəvi reallığa çevrilir və mifoloji inam səviyyəsinə qədər yüksəlir. Daha sonrakı prosesdə isə mifoloji inam mifoloji cəmiyyətin mövcudluğunu tənzimləyən prosesə çevrilir.

Elmi ədəbiyyatda ibtidai cəmiyyəti idarə edən mifoloji inamların məcmusu kimi obrazlı mifoloji düşüncədən çox bəhs olunmuşdur. Mifoloji obraz təfəkkürdə dəyər qazanan davranış modellərinin araşdırılmasını tələb edir.

Bu problemi öyrənmək üçün məsələyə daha konseptual mifoloji elmi araşdırma mövzuları baxımından qiymət vermək lazımdır. Bu qiymətləndirməyə mif, mif motivləri, mifoloji zamanın ölüb-dirilmə motivinin yaranmasında roluna, mifoloji inam və mifoloji təfəkkür haqqında elmi biliklərə aydınlıq gətirmək, mifologiyaya ibtidai mədəni formaların başlanğıcı və universallıq kimi qiymət verilməsi, arxetipdəki mənə obrazlarının təkrar yaranmasının tədqiq olunması ilə bağlı mühüm nəticələr və s. daxildir.

Şifahi yaradıcılıqda ölüb-dirilmə bədii vasitə olsa da, o, eyni zamanda etnik-milli kimliyin göstəricisinə də çevrilə bilər. Məhz ölüb-dirilmə ona inanan insanın türk oğlu olduğuna işarə edir. Və eyni zamanda bu inamdan bəhs edən mifdən xəbər verir. Təbii ki, bu mifdə ancaq etnik özünəməxsusluq vardır və burada özünüdərkətmə prosesi izlənilir. Mifi yaradan psixi şüurdur. Psixi şüur ibtidai insan üçün ali şüurdur. Məsələn, dahinin zəkası da ali şüura məxsusdur. Dəlilik və yüksək ağıllıq sindromu baxımından ona 2 cür baxış ola bilər. Zəkaya inananlar, dediklərini qəbul edənlər onun haqqında təbii mif yaradırlar. İnanmayanlar üçün isə onun fenomenallığı “uydurma” görünə bilər. Mifə inananlar qədim mifoloji dövrün xəstə şüurlu insanlarıdır. Onlar mifin daxili məzmununu yox, xarici məzmununu, yəni üst qabığını, sosial düşüncəyə təsirini əsas götürmüşlər. Mifdə daxili məzmun dəyişəndir, xarici məzmun isə təsirə məruz qalmır, formasını dəyişmir. Mifi yaradan yüksək bədii sözdür. Bu tərif mifin xarici məzmununa aid olur, daxili məzmununa sirayət etmir. Bu bədii söz çox zaman uydurma məzmununda olur. Məhz ona görə də indi mifi uydurma adlandırırlar. Mif “müdrək ağıllı”nın sosial qrupa konkret hadisə haqqında qəbul etdirdiyi düşüncəsinin təsiri altında formalaşır. Mif ibtidai cəmiyyətin yaratdığı fenomenal müdrək söz, duyum, ilkin düşüncə modelidir. Mif özünəməxsus sistemə və struktura malikdir. Mifin yaranmasında inam böyük rol oynayır. Mifoloji şüurun strukturuna daxil olan sistemli totem düşüncəsinə buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan mifoloji düşüncəsinə idarə edən inanc sistemi kimi totemizm də bədii mətnlərdə geniş istifadə olunur. Bu inanc sistemi etnosları bir-birindən fərqləndirən ümumi etiqaddır, həm də qəbilənin həyatını tənzimləyən bir qüvvədir. Bədii mətnlərdə isə qurdun, yaxud başqa heyvanın totem kimi yox, kult kimi iştirak etdiyini görürük. Çünki burada etnosun yaddaşında hər hansı bir heyvan sitayiş olunan varlıq kimi yox, kult, pərəstiş səviyyəsində yaşamaqdadır. Heyvana kult səviyyəsində pərəstiş isə sonradan tarixi özünüdərkə şərtləndirir. Məhz bədii mətnə də bu şəkildə istifadə olunan hər hansı totem kult səviyyəsində öz əksini tapır. Bu proses isə tayfa ictimai şüurunun davranış kodlarına daxildir. Düşüncə ictimai şüurda baş verən dəyişmələri, məsələn, qəbilə şüurundan tayfa şüuruna transformasiyanı daha çox mif vasitəsilə əks etdirir.

Mifologiya mədəni formaların bazasının yaranmasında mühüm rol oynayır və sonrakı dövrlərdə o, universal məzmunla malik olur. Mifoloji şüurun düşüncə modeli qədim dünyanı olduğu kimi əks etdirir, daha doğrusu, dünyanı universal-ümumbəşəri cəhətdən şüurda inikas etdirir. Mifologiya üçün insan şüurunun ilkinliyi və qədim dünyanı hansı formada

əks etdirməsi əsasdır. Məsələn, dünya mifologiyasında dünyanın ilkin insanın qabırğasından yaranmasını göstərən miflər ümumilik təşkil edir. Bu da onu göstərir ki, dünyanı idarə edən qüvvə tərəfindən ilk insanın yaradılması kainatın özündə nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu qüvvə dərk olunmadığından insanların şüurunda dünyanı idarə edənlərin mifoloji allahlar olması barədə təhtəşüurda düşüncələr formalaşmışdır. Buradan da görüldüyü kimi, qədim dünyanın antik alimləri əski mifologiyanı allahlardan bəhs edən düşüncə modeli kimi qiymətləndirmişlər.

Qədim mifologiyaların inkişafı incəsənətin yaranmasında böyük rol oynayır. İncəsənət mənəvi mədəniyyətin bir forması kimi mənşəyini mifoloji şüurdan götürür.

Mifologiyanın universallığı onun miflərində müəyyən şəkildə izlənilir, arxaik təsəvvürlərin mifoloji strukturunu özündə əks etdirən kodlaşmış biliklər də universal şəkildədir. Bu miflərdə riyazi, fiziki, bioloji, tarixi, lingvistik və s. biliklər gizli işarələrlə əks olunmuşdur. Məsələn, türk mifologiyasında bütün biliklərin çərx-fələyin yeddinci qatında – çərxidəvvarda toplanması haqqında mifik təsəvvürlər vardır. Bu təsəvvürə görə, bütün dünyəvi, dini və gizli elmləri öyrənmək üçün daim fırlanan, dairəvi şəkildə təsəvvür olunan məkana daxil olmaq lazımdır. Bu məkana daxil olmaq da, oradan çıxmaq da çətindir. Bütün bu elmləri öyrəndikdən sonra çərxidəvvarın qapısı açılır, oradakı şəxs çox yüksək zəkaya malik olan peyğəmbər kimi məkanı tərk edir. Bu isə kosmik şüurun kiməsə verdiyi imkan deməkdir. Bu mifdə mənanı izah etmək xüsusiyyəti onun qədim mədəniyyətin arxaik formalarının üzərindəki gizli mənanı və biliyin məzmununu açmağa yönəlmişdir. Bu arxaik mifin folklorda işarəsini Şah Abbasla bağlı rəvayətdə görmək olar. “Şah Abbasın elmlənməsi” adlanan rəvayətdə deyilir ki, bir ev varmış, fırlanırmış. İldə bir dəfə dayanırmış. Kim əlini divara basırdısa yazı ora düşsün, bütöv düşmürmüş. Şah Abbas əlindəki kağızı divara basır, tilsim bütöv düşür. Oxuyur, görür tilsimdi. Tilsimi oxuyanda ev dayanırmış. Şah Abbas evin içindəki bütün tilsimləri öyrənir. Elm dəryası olur (Azərbaycan folkloru, 2005: 207 - 208).

Rəvayətdən görüldüyü kimi, şifahi yaradıcılıqda mifologizmin iştirakı onun mükəmməl sisteminin yaradılması, mifo-sinkretik strukturun yenidən mətndə məntiqdən yüksək şəkildə canlandırılması (səbəb-nəticə əlaqələrinin pozulması, müxtəlif ad və məkanların möcüzəli şəkildə uyğunlaşdırılması, ikililik, personajın öz səhv hərəkətini müdafiə etməsi), qədim mifoloji süjetlərin sərbəst şəkildə bərpa olunması, təhkiyəyə müxtəlif mifoloji motiv və personajların daxil edilməsi, tarixi obrazların universal mənə və analogiyalarla zənginləşdirilməsi, sosial təşkilatın düşüncəsində mifik həyat

tərzinin mifoloji elementlərinin iştirakının mümkün olması, təbiətdə sosial varlığın arxetipik konstantlarına (sabit kəmiyyətlərinə) yönəlmiş rəvayətə oxşarlıq, lirik-fəlsəfi meditasiya (sufizmdə olduğu kimi ritualda da əcdadlarımız diqqəti bir yerə toplayaraq, beyini və bədəni sakitləşdirən mantradan – meditasiya üçün duayabənzər yarımusiqili sözlərdən istifadə edib, başqa şey düşünməmişlər) və s. folklorda mifdən istifadə olunmanı asanlaşdırır.

Arxetip və ideyalar aləminin epik əksi, arxetip məsələsi və folklorda arxetipik obrazlar, mifoloji simvollar, ritual və obrazlı yaradıcılıq məsələləri bədii təfəkkürdə işlək səviyyədə olub, şifahi yaradıcılıqda da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bədii mətndə də hər hansı bir inancın kökündə arxetipin durduğu şəksizdir. Bu inanclar mifdə qavrayışın obrazlı assosiasiyasından doğulur və ümumi inanc sisteminə çevrilir. Bu fikirin təsdiqini E. Kassirerin, Y. Meletinskinin və V. Vundtun nəzəri fikirlərində tapırıq. Ümumiyyətlə, inancın yaşamasında dərkətmə böyük rol oynayır. O, müəyyən tanışlıq səviyyəsində öz totemini, kultunu dərk etməyə çalışır. Dərkətmə mifin də əsas xassəsidir. Mifdə düzən sadə olduğu üçün oradakı hadisələr asanlıqla dərk olunur. Hər bir bədii əsərdə də mif dünya modelinin təsviri kimi öz mahiyyətini qoruyur. Buna görə də onu A. Afanasyev qədim poeziya adlandırır.

Mif şifahi yaradıcılıqda tək özü yox, bütün arxetiplərinin, obrazlarının təkrar yaranması ilə bir yerdə iştirak edir. Bu isə şifahi yaradıcılıqda arxetipik anlayışın mətnin, obrazın, düşüncənin yenidən “canlandırılması”, “dirildilməsi” ilə üzə çıxır. Məsələn, suya inamda onun arxetipində məhsuldarlıq və xaotikliklə bağlı qədim düşüncələr vardır. Bu xüsusiyyətlərdən miflərdə istifadə edilməsi suya bağlı personajın (məsələn, Saranın) daha qüvvətli çıxmasına səbəb olur. Mifologiyada da din həyatın fəvqəl dərkinə çevrilir, oradakı alleqorik-simvolik inanclar isə mif üçün material olur.

Mifoloji kosmosda isə zamanın bədii dərk olunmasına rast gəlirik. Miflərdə də kosmosun konkret işarələri vardır. Yuxu da belə işarələrdəndir, o, psixomifoloji şüurun yaratdığı mifin yaradıcısı ola bilər. Eyni zamanda yuxu kosmik zamandakı hər hansı mələk obrazlı qüvvələrin insan beyninə ötürdüyü informasiyaların məcmusu kimi də çıxış edir. Qədim miflərdə kosmik şüur içində Şərin insanları öz təsiri altına alması təsvir olunur. Belə kosmoloji miflərdə iki kosmos bir-birinə qarşı antaqonist səviyyədə üz-üzə dayanmışdır: Şər dünyasının yaratdığı kosmos və şər qüvvənin düşməni kimi çıxış edən mif qəhrəmanı. Bu iki kosmos mahiyyətcə bir-birindən

təfəkkürdə ayrılır. Şər qüvvə, mifoloji qəhrəman və Şeytan obrazları (Xortdan, Xoxan, Cin) mifdə və nağılda qarşı-qarşıya durur və folklorda kosmoloji miflərin əsas personajları sayılırlar. Onlardan folklor abidələrində geniş istifadə olunması isə bədii fantaziyadan asılıdır.

Kosmoloji miflərdə zaman və məkan varlığın yaradıcıları kimi təqdim olunur. Kosmoloji miflərdən bədii yaradıcılığa keçəndə mifik dünyanın mənzərəsi mifopoetik düşüncəyə tabe olur. Burada onun təbiət dünyası zahiri dünya deyil, o, təbiəti öz içində əridib mifoloji mənanın xüsusi sinkretikliyi yaradır, torpaq, su, hava, od ilkin stixiyalar kimi kosmosun ilkin ünsürlərinə çevrilir.

Mifologiya etnosun yaddaş tarixidir. Etnosu yaşadan amillərdən biri onun mif sisteminin olmasıdır. Mif sistemi dedikdə nə başa düşürük? İnsan dünyaya gələndən əksliklərlə qarşılaşır: gecə olur, gündüz doğur, günəş çıxır, quraqlıq olur, yağış yağır, ildırım çaxır. Bu, insanın şüurunda əvvəl abstraksiya (mücərrədlik), sonra assosiasiyalar (şüurda ayrı-ayrı təsəvvürlər arasında birləşdirici əlaqə) əmələ gətirir. Deməli, yağışı yağdıran qüvvə var. İnsan bu qüvvəni fantastik və təhtəşüurda yaranmış sirli bir qüvvə kimi dərk etdiyi zaman onu özü üçün obrazlaşdırır. Mifoloji şüurda yaradılan hər bir mifik obraz, düşüncə məhsulu sistem halında birləşərək, mifoloji dünya modelini yaradır. Bu modeldə insan öz yerini də təyin edir. İnsan dünyanı dərk etdikcə, onun konkret mif növlərini də yaradır. O, bədii sözü simvollaşdırır, onu sakral məzmununda və magik, fetiş, totem, zoomorf, antropomorf şəkillərdə mənimsəyir. Mifoloji şüurun yüksək inkişafında onun struktur formalarının (animizm, animatizm, animalizm, fetişizm, totemizm, antropomorfizm, simvolizm, magiya, şamanizm və s.) sonunda yaranan simvollaşdırma mif yaradıcılığını törədən əsas faktorlardan sayılır. Belə ki, simvol mifin daxilində modelləşdirici vasitə kimi qapalı olaraq qalır. Bir sözlə, simvol mifin daxili təbiətindədir. Mif şüuru mifoloji dünyanı simvollar vasitəsilə idarə edir. Ümumiyyətlə, mifoloji şüurun düsturu animizmdən fetişizmə, oradan da totemizmə və nəhayət, antropomorfizmə olan sıçrayışların mif simvolikasına çevrilməsi ilə təyin olunur. Animizm bu bərabərlikdə tərəflərin bütün işarələrini özünə tabe edir. Belə ki, animizm həm fetişizmdə, həm totemizmdə, həm də antropomorfizmdə özünün əsas rüşeymini yaşadır (can, ruh). Bütün bu mərhələlərin yaratdığı mif isə qədim əcdadımızın şüurundakı dünya modelini izah edir. Mifdə dünya modelinin yaranması da hər hansı bir mifoloji estetik düşüncədəki xaotik idarəetmədən nizamlı idarəetməyə keçid zamanı baş verir. Məsələyə bu kontekstdən yanaşanda görürük ki, Azərbaycan mifoloji gerçəkliyinin xaosdan inkişaf edərək, harmoniyaya qədər yüksəlişinin özü bir sistem təşkil edir.

Simvol əşyanın xüsusiyyətlərini əks etdirən əlamətdir. Simvolizmin ayrıca, həm də xüsusi bir mərhələ kimi yox, mərhələlərin özündən doğan bir şaxə kimi qiymətləndirilməsi məqsədə uyğundur. Həm də simvol epik düşüncənin daxili keyfiyyətidir. Ayrı-ayrılıqda animizmin, totemizmin, fetişizmin əks olunduğu folklor mətnlərində simvol həm də işarələr sistemidir. Simvol eyni zamanda magiya ilə də (magik simvollarla) bağlıdır.

Mifoloji zamanın dərk olunması mifoloji strukturları fantastikadan çıxarır və magiyanın gücünü ona qarşı qoyur. Magiya öz fəaliyyətində gücünü göstərmək üçün totemizm və fetişizmdən istifadə edir. Məsələn, nağıl qəhrəmanının itə döndərilməsi magiyanın gücünün fetiş vasitəsilə dərk olunmasını göstərir. Bu prosesdə (totemə çevrilmədə - reinkarnasiya) totem ilə magiya arasında arzu olunmayan əks əlaqə yaranır. Qəhrəmanın sınılanması prosesində magiya böyük rol oynayır. Nağıllarda bu proses it totemi ilə və bir sıra heyvanlarla bağlı olur. Nağıllarda mifoloji zamanın dərk olunması prosesindən sonra magiya düşüncəsi formalaşır. Nağılı bu dövrün ilk yaradıcılıq məhsulu kimi qiymətləndirmək olar.

Qədim xalqların hər birinin keçdiyi inkişaf yolunda magiya xüsusi inanc forması kimi qeyd edilir. Magiya simvolla bağlı olub sözün gücü ilə insanın psixikasına təsir edir, magiya ibtidai dini görüşlərlə birbaşa bağlıdır. Magiyada səslərin alliterasiyasından, ritmdən, ayrı-ayrı səslərdən istifadə olunur. Sözün sehirindən, gücündən istifadə edənlər isə ən yüksək estetik dəyərlər yaratmışlar. Azərbaycan folklorunda magik nümunələrə kifayət qədər rast gəlinir. Azərbaycan dastançılığında, “Əsli-Kərəm”də magiya ilə bağlı mənfi obrazların seçimi onların xarakterinə uyğun gəlir. Məsələn, Qara keşiş magik qüvvəyə malikdir. Onun sehirinə qarşı Kərəmin haqq aşığı dayanır. Magiyanın yüksək inkişafı fetişizmi doğurur. Əgər magiya və əfsunda ayrı-ayrı əşyalara inam artırsa, istər-istəməz bu əşyaların da magik gücünə inam yaranır. Bu da həmin əşyanın fetişləşdirilməsinə gətirib çıxarır (Nəbiyev, 1975: 41).

Azərbaycan folklorunda ümumilik təşkil edən mərhələlərdən biri də totemizmdir. Məhz totemizmin və digər mifoloji şüur səviyyələrinin yaranmasından və inkişafından sonra antropomorf obrazların formalaşması prosesi başlanmış, ayrı-ayrı ov tanrısı, su tanrısı və s. anlayışlar əmələ gəlmişdir. Müqəddəsləşdirilən, hətta totem kimi sitayiş edilən ağac, bitki, heyvan, çiçək və s. öz növbəsində insan kimi təsəvvür olunur, obrazlaşdırılır, onların üzərinə insana xas olan sifətlər köçürülür. Bu isə şifahi düşüncədə antropomorfizm mərhələsidir. Məhz yuxarıda göstərilən animizm, fetişizm, totemizm, antropomorfizm, magiya, simvollaşdırma və s. mərhələlərdən sonra ibtidai şüurun məhsulu kimi qədim mifologiyanın

rüşeymləri yaranır. Mifologiyanın inkişafında başlıca rolu xalqın bədii düşüncəsi oynayır.

Mifologiya dünyagörüş sistemi kimi tam sabitləşənə qədər bu tarixi inkişaf mərhələlərindən keçmiş, nə qədər milyon illər ərzində ibtidai şüura hakim olmuşdur. Bu dünyagörüş qədim alt laylardan süzülərək, folklor dünyagörüşünü yaratmışdır. Mifoloji düşüncədən folklor düşüncəsinə keçəndə mifoloji şüurun yaratdığı dünyagörüş sistemi mif yaradıcılığından folklorun bədii poetikasına daxil olub, bir çox janrların formalaşmasına da təkan vermişdir. Mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid, əslində, bu xalqların özünüifadəsinin yeni bir mərhələyə – folklor duyumuna keçidi demək idi.

Mifoloji düşüncənin mahiyyətinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mifologiyadakı kosmoqonik miflər xalqların folklor mədəniyyətlərinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu mədəniyyətlər müəyyən kosmos münasibətlərinin tənzimlənməsinə xidmət edən kosmoqonik miflər vasitəsilə özünü təşkil edir.

Dünyanın bir çox xalqlarının öz mifoloji dünyagörüş sistemləri vardır. Bu sistemlər onların mifoloji tarixini özündə yaşadan dünyagörüşü əks etdirir. Bütün bu dünyagörüşlərini birləşdirən isə dünya xalqlarının arxaik dövrlərinin bir-birindən o qədər də fərqlənməməsi olmuşdur. Ta sinifli cəmiyyət yaranana qədər qədim dünyanın qəbilələrinin adət-ənənəsi, ibtidai dini görüşləri, ritualları və s. bir-biri ilə eyniyyət təşkil etmişdir. Bura qədər, əlbəttə, müəyyən coğrafi şəraiti də nəzərə almaq zəruridir. Müəyyən məkan fərqlərinin yaratdığı bəzi cüzi dəyişikliklər çox da nəzərə çarpmadan müxtəlif inancların, adət-ənənələrin, ritualların məzmununda kəskin fərqlər yaratmamışdır. Təbii ki, burada ərazi yaxınlıqları da əhəmiyyət daşıyır. Belə yaxınlıqlarda yaşayan qədim aborigen qəbilələr bir-biri ilə müəyyən iqtisadi və ictimai əlaqələrə girərək, öz yaşayışlarını, sosial mövcudluqlarını saxlaya bildilər. Bu əlaqələrdə başqa siyasi əlaqələr nəzərdə tutulmasa da, hər halda qədim ictimai birliklərin varlığına təsir edə biləcək keyfiyyət dəyişiklikləri də baş verə bilirdi. Bu siyasi münasibətlər qohumluq əlaqələrinə, müəyyən ittifaqlar içində birləşməyə gətirib çıxarırdı. Bütün bu əlaqələr, münasibətlər qədim aborigenlərin dini-dünyəvi görüşlərində, iqtisadi həyatlarında, məişətlərində yaranan təsirlər kimi mənalanır, daha sonrakı çağlarda isə onların qədim mifologiyalarının bir-birindən qaynaqlanmasına səbəb olurdu. Bu, birinci səbəb kimi nəzərdə tutula bilər.

Qədim qəbilələrin bir-birinin əxlaqına, məişətinə, dini dünyagörüşünə olan təsirinin ikinci mənbəyi isə daha qədim qəbilənin üstün dini dünyagörüşünün ondan nisbətən cavan olan qəbilənin ictimai həyatına göstərdiyi təsirdir. Bu prosesdə digər qarşılıqlı təsirlərin, məsələn, hərbi

yürüşlərin nəticəsində zorla qəbul etdirilən dini dünyagörüşdən də söz açmaq olar. Bütün bu səbəblər qədim qəbilələrin ictimai-mənəvi, ruhani həyatında baş verən yaxınlaşmaların nəticəsində baş verə bilər.

Azərbaycan xalqının da qədim mifologiyasının kökündə bir çox düşüncə formaları dayanır. Bu formalar içində ən çox gözə çarpan ictimai-mənəvi əlaqələrin yaratdığı modellərdir. Qarşılıqlı əlaqələrdə qədim qəbilələrin mif strukturları da rol oynayır. Qarşılıqlı təsirlər nəticəsində arxetip modellər mifoloji sistemlər yaradaraq, epoxallaşmış şəraitdə konkretləşərək, mifin növlərini sabitləşdirir və folklor dünyagörüşünə keçid başlanır.

Belə hesab edirik ki, türk mifoloji dünya modeli daha qədim olduğundan onun əski mifoloji dünyagörüş strukturlarına güclü şəkildə təsiri olmuşdur. Bu proses folklorda janrlaşma prosesinin yaranmasına və ilk folklor mətnlərinin üzə çıxmasına qədər davam etmişdir.

Folklor tarixinin hansı əsrə qədər davam etməsi barədə konkret fikir olmasa da, folklorun bədii yaradıcılıq növlərinin günümüzə qədər davam etməsi şəksizdir.

Mifdən folklor yaradıcılığına keçiddə folklor nümunələrinin janrlar üzrə öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mifdən folklor janrları ya birbaşa, ya da dolayı yolla istifadə edir. Həmin proses bu gün də davam edir və bədii yaradıcılıq folklorun ideya mənbəyinə çevrilir.

Mif düşüncəsinin müxtəlif formalarının təzahür formaları şəklində mifoloji inamların, arxetip və mifoloji simvolların bədii mətndə inikası bu gün də folklor ədəbiyyatını maraqlı edir. Onun təzahür formaları isə aşağıdakı səviyyədədir: mifdə obrazlı düşüncənin sistem səviyyəsi, mifoloji inam səviyyəsi, arxetip və mifoloji simvollar səviyyəsi.

Mifdə obrazlı düşüncə sisteminin səviyyəsi ümumi nəzəri problemləri mətndə ümumi obyektə, mifoloji inamlar isə bədii mətndə inikas olunmanı xüsusi obyektə çevirir, arxetip və mifoloji simvollar isə bütövlükdə mətnin daxilindədir.

Ayrıca olaraq, obyektə mifoloji inam və etnik-milli düşüncə problemi, arxetipdə mif obrazlarının təkrar olunması və s. məsələlər də daxildir. Bu problemlər sadalanan təsir səviyyələrinin bədii mətndə necə dəyərləndirilməsi yollarını iki şəkildə:

– bədii mətndə mifin, mifoloji inamın, arxetipin, ritualın və mifoloji simvolların istifadə olunması şəklində;

– folklor mədəniyyət abidələrində, şifahi ənənədə təsdiq olunan milli-mənəvi dəyərlərin obrazlı yaradıcılıq forması şəklində aşkara çıxarır.

Türk mifologiyası içindəki bu problemlərin nəzəri məsələlərini öyrənmək, türk xalqlarının mifoloji düşüncələrinin təşəkkülünü və inkişaf yollarını araşdırmaq xüsusilə vacibdir. Türk mifoloji zamanı içində mif, mifoloji inam, mifin obrazlı düşüncə modeli, arxetiplər, mifoloji simvollar, rituallar və obrazlı yaradıcılığa keçidlərin öyrənilməsi türk mifoloji düşüncə sistemi içində Azərbaycan modelinin formalarının araşdırılmasını, Azərbaycan mifoloji düşüncə sistemindən poetik mif düşüncəsinə keçidlərin təyin edilməsini, mifoloji düşüncənin bədii sisteminin araşdırılmasını, mətndə bədii zaman içində Azərbaycan mifoloji düşüncə modellərindən istifadə formalarının öyrənilməsini, kosmoloji miflərin folklor nümunələrində necə əks olunmasının üzə çıxarılmasını, arxetip obrazların, motivlərin mifoloji semantikasının bədii mətndən necə bərpa olunmasının nəzərdən keçirilməsini, obrazlı yaradıcılıq prosesində ritual və mifoloji simvol məsələlərinin tədqiqini, mifologiyamızda arxetipin və ilkin obrazların təkrar olunmasının mətnlərdə axtarılmasını, mif arxetiplərinin mətnin variant və invariant formalarının yaranmasında rolunu, mifoloji inamın inanca çevrilməsinin məqsədli olmasını, bu zaman inancın mifoloji inamın təsiri altında necə inkişaf etməsini öyrənməyi də tələb edir.

Folklorun tarixi qədim türk əcdadlarımızın yaşadığı mifoloji zamandan başlayır. Bizim şüurumuzda qavranılıb-qavranılmamasından asılı olmayaraq, xalq poeziyasının asılı olduğu mifoloji zamanda mifoloji-dini təfəkkürün ümumi tanrı düşüncəsi ilə bağlı olması indi başa düşülən dini dünyagörüş olmayıb, təhtəşüurda olan ilkin yaradıcını qavrama idi. Qədim zamanlarda bu dünyagörüş totem dünyagörüşündə olduğu kimi ümumi idi. Müasir düşüncədə isə Allah doğmayıb, doğulmayıb, şüurumuzdan asılı olmadan mövcuddur. Qədim dövrün tanrı anlayışı da ümumi ideya, anlayış kimi insanların düşüncəsinin məhsuludur. Onun xüsusiləşməsi söz-terminin yaranmasına səbəb olur (Göy tanrı). Allah sözündəki *-əl* artikli də müəyyənlik, xüsusilik işarəsidir. *-əl* artikli ilah sözündəki ümumi məzmunu xüsusiləşdirməyə xidmət edir. Mifoloji düşüncədə *-il* sözü də semit dillərdə ata məzmununda tanrını bu cür xüsusiləşdirir. İsa peyğəmbərin çarmıxa çəkilərkən Allaha “*ili*” – ata deməsi onun Allahın oğlu məzmununu əks etdirir. Ərəblərin isə 360 bütə, günəşə (ümumi) sitayiş etməməsi üçün ilah sözündəki həməzə işarəsi götürülür, əlif-lam artırılaraq tək Allaha inanılır.

Bu mənada götürüldə yaranan ilk mif şüurunun dini mahiyyəti ifadə etməsi də diqqəti çəkir. Mifoloji şüurda mif poetikasının daxili inkişafında ziddiyyətlərin bir-birinə təsiri əsas rol oynayır, ibtidai cəmiyyət dininin mücərrəd kanonlarının mifə şaquli, eyni zamanda mifin də ibtidai dini görüşə sinxron (üfüqi) təsiri nəticəsində ilk poetik nümunələrin, mif

qəliblərinin yaranması fikiri bu gün çox aktualdır. Bu gün dialektik inkişaf haqqındakı təlimlər özünü doğrultmur. Sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf ən əvvəl mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişafın nəticəsində mümkün olmuşdur.

Mif etnosun davranış fəaliyyətini tənzimləyən əxlaq qaydalarının məcmusudur, mif nitqdə metadil (metadil – dilin özü haqqında danışmaq və müasir dillərlə müqayisələr etmək üçün istifadə edilən dil. Müasir mif mətninin dili qədim dillə müqayisədə metadildir. Qədim mif dili obyektidir. Metadili invariant dili və variant dili üzərində də təyin etmək olar. Formal bir sistemi təyin etməkdə istifadə edilən metadil – tanınan sistemin dairəsidir) ünsürlərinin işarələrini əks etdirir, səs, üzdə ifadə, hiss, həyəcan və s. ilə özünü büruzə verən prometadil (metadildən öncəki) işarələr məcmusudur və s. Bunu nağıl strukturunda aydın görmək olar.

Hər bir nağılın bədii strukturu dilin yaddaş, ötürücülük və s. funksiyaları əsasında təşkil olunur. Dilin yaddaş strukturuna hansısa bir informasiyanı modelləşdirmək xasdır, motiv isə mətnin strukturunda həlledici rol oynayır.

İnsan şüuru formalaşandan bəri onun ətraf mühitlə münasibəti, hiss və həyəcanı müəyyən çağırışlarla, səsçixarma ilə müşayiət olunmuşdur. İbtidai insanın “dili” müəyyən səslərin simvollaşması ilə xarakterikdir. Bunun nəticəsində onun altşüurunda formalaşan obrazların ifadə olunması modelləri də yaranmağa başlamışdır. Beləliklə, ilk insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan obrazlar yaddaşda modelləşdirilərək funksionallıq kəsb etmişdir. Modelin funksiyası dildə yaranan kiçik “işarə-mətnləri” qorumaq olmuşdur. Dildə və yaddaşda genişlənən səslər, simvollar bu “kiçik mətnləri” “böyük mətnlərə” çevirir. Bu zaman “kiçik mətnlər”dəki kiçik işarəvi motiv, yəni “mətnin” qısa mahiyyəti “böyük mətnlərə” transformasiya olunur və sonradan şüurda assosiasiyalaşır.

Söyləyicinin zaman yaddaşı ilə dinləyicinin zamanı qavrama yaddaşı arasında ölçü qısdırsa, yəni söylənən atributlar auditoriya tərəfindən başa düşülən olursa, mətn qısa, zaman uzun olursa, yaddaşda mətnin izahının geniş təfərrüatına yol verilir. Strukturun, həcmnin və s. formaların mətnin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılılığı zamanın sürətindən asılı olur və birbaşa söyləyici tərəfindən idarə olunur.

Göründüyü kimi, burada diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də təhkiyəçi və nağıl problemidir. Təhkiyəçi özündən əvvəlki söyləyicilərin alt yaddaşında qalan mifoloji təfəkkürün izlərini mətndə özü də başa düşmədən ilk baxışda mətndən xaric nitq kimi ifadə edir. Təhkiyəçinin altşüurunda qalan bu proseslər yuxarıda bəhs etdiyimiz problemlərlə birbaşa bağlıdır. Yəni təhkiyəçi nağılı söyləyən zaman özünün altşüurunda olan dilin

formullarından hazır qəliblər şəklində istifadə edir. Bu da nağılçının genetik yaddaşı ilə bağlıdır. O, bu formulları hazır şəkildə özündən əvvəlki “nağılçının” yaddaşından götürmüşdür. Beləliklə, ənənə və varislik zamanı mif mətninin formullara nə vaxt çevrilməsindən asılı olaraq, arxaik düşüncə tipində mif formulları öz inkişafını dayandırır və yeni düşüncə tipinə keçməsi ilə yeni modifikasiyalı formulların əmələ gəlməsində iştirak edir. Ona görə də formula zamansızlıq, məkansızlıq, məzmunusuzluq, nisbətən konkretlik xasdır. Məsələn, “biri var idi, biri yox idi” formulunda konkret zaman içində mövcudluq olmadığından zaman məkana nisbətən mücərrəd görünür, məkani məzmun itdiyindən formul daşlaşmış ifadə kimi formalaşır. *Formulun yarandığı dövrdə bu prosesin nəticəsində nağıl təhkiyəsi ilə əlaqədar zamanlar arasında fərq silinir, bu səbəbdən də nağıllarda tarixi səciyyə daşıyan heç nə qalmır, bədiilik daha çox üstünlük təşkil edir.* Formul – magiya-söz-ovsun vasitəsilə sehirələnən insanın mifoloji məntiqində yaranan sözlərdir, o, müsbət emosiya aşılamaq üçün lakonik məzmun qazanır, geniş mənəni tərk edib zəruri fikri ifadə edən konkret ifadəyə çevrilir. *Formul hər hansı hadisəni, əhvalatı, hərəkəti çox qısa, lakonik, ümumiləşdirilmiş formada və mütləq mənada ifadə edən simvol-işarədir.* Burada mif “dili” – epik dil – nağıl dili arasında fərqlər əmələ gəlir. Bunun əksi kimi mətnədə məkan və zaman, konkretlik və məzmun hiss olunduğundan bədi dildə buna oxşar ifadələr formul məzmununu daşımır.

Mif formulları hansısa tarixi zaman kəsimində ənənə yolu ilə mifin real məzmunundan uzaqlaşır. Nağıl yaranma prosesində mif formulları yeni keyfiyyət qazanaraq, mif məzmunundan azad olur, lakonikliyə, zamana, məkana, sürətə, hərəkətə xidmət edir. Buradan da görüldüyü kimi, “ilk nağılçı” ilə müasir nağılçının təhkiyə üsulunda istifadə etdikləri formullar bir-birindən fərqlənir. “İlk nağılçı”nın təhkiyə üsulu bizə məlum deyil. Onun hansı mətni – rəvayət, əfsanə, nağıl, yoxsa mif danışması bizə məlum olmadığından bu təhkiyənin növü haqqında qəti fikir söyləyə bilmərik. A. Nəbiyev belə təhkiyəni böyük bir dövrün geniş epik lövhəsini, yaxud hər hansı fərdin həyatının müəyyən bir anının, məqamının və ya həyatının geniş bir dövrünü əks etdirməyə imkan verən nəqlətmə adlandırır (Nəbiyev, 2006: 312). Buna görə nağılçının təhkiyə zamanı hansı formullardan istifadə etməsi barədə də söz demək mümkün deyil.

Folklorlarda miflərin tarixi inkişafından sonra yaranan janr və obraz probleminə də danışmaq lazımdır. Biz mif mətnlərinə fikir versək, orada nağıllarda olduğu kimi formulların iştirakını görə bilmərik. Bu o demək deyil ki, mifin formulları yoxdur. Mifdəki formullar mətndən ayrılmazdır və xüsusiyyət təşkil etmir. Həm də mif mətni lakonik və qısa olduğundan

formulun başa düşəcəyimiz məzmununda mifdə və ya əsatirdə heç bir rolu görünmür. Formulda fikir mütləqləşdirilir, formulun tərəfləri arasında müqayisə məzmunu hiss edilir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “baş ötrü, gün doğru”, “ana haqqı, tanrı haqqı” kimi formullarda müqayisə edilən fikirlər vasitəsilə doğru olanın, ana haqqının mütləq olduğu qənaətinə gəlinir. Bu formullar “qəlib-formul” adlanır. Belə “qəlib-formullar” həmin məzmununda olan məsələlərə oxşayır. Bu qəlib-formullar eyni zamanda həmin məzmununda olan digər formulların ümumiləşmiş simvoluna çevrilir. Simvol isə poetik dərkini işarəsidir.

Mifin strukturundan asılı olaraq formulların məzmunu da dəyişir. Məsələn, sürət formulunun əmələ gəlməsi prosesində bir neçə mifin strukturu ayrı-ayrı süjetlərə çevrilərək, nağıl strukturunun yaranmasına səbəb olur. Bu süjetlərdə hadisələr o qədər uzun təsvir oluna bilər ki, nağılçı onların təsvirində hazır modellərdən istifadə edə bilər. Hazır modellər süjetlərin daxili məzmununda əlaqə yaradaraq, bir hadisədən o birinə keçməyə kömək edir. Bu, ən çox hərəkətlə bağlı olan süjetlərdə özünü göstərir. Belə süjetlərdə iştirak edən hərəkət və qəhrəman (obraz) arxetipləri birləşərək, süjetdə mətnin daha da açılmasına səbəb olur. Arxaik miflərin məzmununda da bu iki arxetipə rast gələ bilərik. Belə miflər unudulduqdan sonra ondan nişan kimi müəyyən arxetip işarələrinin yaşadığını görə bilərik. Bu işarələr də arxaik miflərin nağıl strukturunda işarəvi məzmun daşmasına səbəb ola bilər. Məsələn, qurbağaya dönmə motivində belə arxaik işarələr özünü göstərir. Beləliklə, nağıl formullarının mənşeyini mif strukturunda axtarmaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi, ilk insanlar kollektiv şəkildə sürü formasında mağaralarda yaşamışlar. Dilin, şüurun və yaddaşın hələ tam formalaşmadığı bir zamanda insanlar arasında bərabərlik olmuşdu, əksliklər, ziddiyyətlər də yaranmamışdı. Buna görə də insanlar arasında seçilmək, fərqlənmək xüsusiyyətlərinin yaranmasına ehtiyac yox idi. Yalnız dilin və şüurun inkişafı nəticəsində kollektiv üzvlərindən kimsə öz fərdi keyfiyyətlərinə arxalanaraq, cəmiyyəti idarə etmək qabiliyyətinə sahib olurdu.

Şifahi nitqin təbiəti dilin ifadə imkanlarında üzə çıxır. Dil şifahi nitqin əsas xüsusiyyətini (ünsiyyət) özündə əks etdirir. Şifahi nitqdə istifadə olunan obrazlı danışmaq dildə də özünü büruzə verir və bədiiliyin forma təzahürü ifadə zamanı nitqdə aşkar olunur. Şifahi nitqdə obraz, motiv, poetika bir küll halında olur, dil vasitəsilə konkretləşir. Məsələn, obrazın dili, poetik dil və s. Deməli, dil şifahi nitqdə olmayan qanunauyğunluğu dil formulları kimi meydana çıxarır. Beləliklə, nitq formulları və dil formulları adlanan, bir-birindən asılı olan iki qrupdan danışa bilərik. Şifahi nitqdəki

metafora dildə söz-formul şəklində formalaşır. Şifahi nitqin formulu metafora, təşbeh, mübaliğə və s. formalardır, dilin ifadə formulu isə söz və cümlədir. Şifahi nitqin formulları ilə dilin formulları birləşərək, poetik struktur, süjet, obraz, motiv və s. yaradır. Əgər onların arasında əlaqə zəifləyərsə, yaxud pozularsa, mətn köhnəlir, bu zaman köhnə mətnin üzərində yeni mətn yaranır. Deməli, şifahi nitqin formulları ilə dilin formulları arasında əlaqə mütləqdir. Bu əlaqənin pozulması nəticəsində mətn invariant forması alır, əlaqənin yeni şəkildə üzə çıxması – dil üslubları, ifadə formaları və s. nəticəsində yeni yaranan mətn variant şəklini alır. Bu xüsusiyyət şifahi xalq yaradıcılığında tez-tez özünü büruzə verir. Biz hər hansı bir nağılın, əfsanənin ən qədim variantını müasir variantı ilə müqayisə etsək, bunun şahidi olarıq. Burada dilin arxaikləşməsi, qədim dünyagörüşün aradan çıxması da əsas faktorlardan biridir. Lakin fakt olaraq özül adlanan arxetip və motiv mətnin kökündə yaşamalıdır. Dilin arxaikləşməsi və dünyagörüşün sıradan çıxması nəticəsində süjet xətti də dəyişikliyə uğraya bilər. Dediymiz kimi, bu üç şərtin – dilin arxaikləşməsi, dünyagörüşün dəyişməsi və ya sıradan çıxması və süjet xəttinin pozulması nəticəsində mətn invariantlaşır. Deməli, belə çıxır ki, mətn invariantlaşmayana qədər, yəni mif strukturları şifahi mətndə nə qədər ki tam iştirak edir, orada heç bir formuldan söhbət gedə bilməz. İnvariantlaşma gedən zaman arxaik mətnin işarəsi kimi formullar da xüsusiləşir, yaddan çıxmış mif mətninin qalıqlarına çevrilir. Levi-Stross yazır ki, mif – dildir. Ancaq bu dil elə bir yüksək səviyyədə işləyir ki, həmin səviyyədə məna onun təşəkkül tapdığı dil əsasında ayrıla bilmir (Леви-Стросс, 1985: 65). Bu halda mif dilin funksiyalarını üzərinə götürür.

Dilin funksional formulları mifin funksional məntiqinə tabedir. Mif özünü təkrar etməklə yeni-yeni mif modellərini əmələ gətirir. Bu modellərin bəzisi yaşaya bilər, bəzisi isə unudulur. Burada diqqəti cəlb edən odur ki, bu tip yaradıcılıqda mif variantlaşaraq öz inkişafını davam etdirir.

Şifahi söz sənətinin yaradılmasında türk xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrinin, bu əlaqələrdən doğan münasibətlərin, tarixi ənənələrin böyük rol oynadığını söyləmək olar. Şifahi xalq yaradıcılığının inkişaf tarixində bu əlaqələr müəyyən mərhələlərlə uzun zaman davam etmişdir. A.Nəbiyev bu mərhələləri 3 qrupa ayırır:

1. İbtidai folklor yaradıcılığı;
2. Əsatir dövrü və orta əsr folklor yaradıcılığı;
3. Yeni dövr folklor yaradıcılığı.

İbtidai folklor yaradıcılığı (mif yaradıcılığı) əski türk qəbilələrinin formalaşdığı ən qədim və mürəkkəb bir dövrdə baş vermişdir. Bu dövr

simvollaşdırma, magikləşdirmə, animizm, fetişizm, totemizm, antropomorfizm, şamanizm və s. qatlarına bölünür. Bu qatların hər biri bir-biri ilə əlaqəlidir və “ibtidai folklor yaradıcılığı” ifadəsi bu qatların sonunda yaranan ibtidai dünyagörüşü kimi xarakterizə oluna bilər. İbtidai folklor yaradıcılığı əsətir dövrü folklor yaradıcılığının başlanması üçün zəmin hazırlayır. Onun məqsədi aydındır. Bu dövrdə yaranan Azərbaycan əsəirləri də xalqın tarixi inkişafında folklor ənənəsinin ümumiliyindən doğur. Əsəir yaradıcılığından sonra yaranan janr müxtəlifliyi də bu cərgəyə aiddir. Xalqların bədii yaradıcılığından yaranan bu janrlar spəsifiklik təşkil edir, mövzu və ideyası ilə qarşılıqlı əlaqədə olur.

A.Nəbiyev Azərbaycan folklorunun bədii xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün aşağıdakı müddəaları irəli sürür:

1. Lirik üslubun şəkilləri və onların bədii xüsusiyyətləri;
2. Əfsanə, rəvayət, lətifə və onlarda xalqın bədii yaradıcılıq məharəti;
3. Nağıllarda obrazlaşdırma, bədii priyomlar;
4. Dastanlardakı əsas mərhələlər, dastançılıq üslubu;
5. Versiya və variantlılığın başlıca xüsusiyyətləri;
6. Süjet, kompozisiya, drammatizm, konflikt və xalq dilinin əsas xüsusiyyətləri.

Bu müddəaları folklor materialları üzrə araşdırmaq imkanı olmadığından oradakı ümumi birləşdirici və fərqləndirici cəhətləri qeyd etməyi lazım bilir.

Hər bir folklor nümunəsini tədqiq edərkən birinci onun hansı janrda olduğunu, sonra janr xüsusiyyətlərini öyrənmək gərəkdir. Folklorlarda janr problemi forma və məzmun, funksiya, bədii ümumiləşdirmə, ifadə tərzii və s. cəhətdən öyrənilir. Folklorlarda janr probleminin öyrənilmə metodlarını nəzərdən keçirərkən (janrın təsnifinin ictimai-məişət, tarixi, estetik, sinkretiklik mahiyyəti), xalqlar arasında folklor janrlarının qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olmasını əsas şərt kimi götürmək olar. Azərbaycan nağıllarının başqa türk xalqlarının nağılları ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirindən danışanda bu janrın öz spəsifikasını da nəzərdə saxlamaq lazımdır. Bu, daha çox tarixilik prinsipinə əsaslanan nağıl janrında, heyvanlar haqqındakı nağıllarda və ya heyvanlarla bağlı sehirlili nağıllarda totem izlərinin qorunub saxlanması ilə bağlıdır. Erkən mif dövrünün yaradıcılığı yeni dövrün (totemizmin) yaradıcılığına transformasiya olunanda belə nağıllar sehirlili nağıllarda totem görüşlərini yeni şəraitdə yaşadan nağıl növü kimi meydana çıxdı (Nəbiyev, 1978: 61). Söhbət janr xüsusiyyəti olmayan mətnlərlə böyük janrlar arasındakı genetik bağlılıqdan gedir. Böyük janrlar belə mətnlərdən, bəzən də bu cür mətnlər böyük janrlardan törəyir. Məsələn, rəvayət, lətifə və

nağıllardan atalar sözləri və məsəllər yarana bildiyi kimi, nağıl yaradıcılığında da əsətir, əfsanə və rəvayətdən istifadə olunur. Bu janrlararası əlaqə təsirin əks-təsirə bərabər olması, hissənin tamdan ayrılması və yenidən tama birləşməsi şəklində davam edir, zəncirvari reaksiya tipində olur.

Azərbaycan folklorunda yeni janrların yaranmasında janr xüsusiyyəti olmayan mətnlərə və əksinə, yeni yaranan janrların köhnə janrın özünə təsiri 4 mərhələli ola bilər:

1. Nəğmə janrından başqa bütün janrlar belə mətnlərdən törəmişdir;
2. Yeni janr yarandıqdan sonra köhnə janrla paralel yaşamışdır;
3. Yeni janr qarşılıqlı əlaqədə olduğu janrdan ayrı müstəqil janr kimi formalaşır, folklor yaradıcılığında əvvəlkindən daha fəal iştirak edir;
4. Yeni janr əvvəlkini ya tamam məhv edir, ya o janrın özünü dəyişdirir, ya da onunla paralel yaşayır (Nəbiyev, 1975: 45).

Xalqların janryaratma prosesini tarixi, ictimai-siyasi, mədəni əlaqələrlə əsaslandırmaq olar. Qədim janrlar eyni etnik qrupa daxil olan tayfaların yaradıcılıq prosesinin məhsulu idisə, xalq tipi formalaşandan sonra folklor yaradıcılığı prosesi fərdi xüsusiyyətlərə malik olmağa başladı. Məhz bundan sonra həmin xalqların folklorunda bir-birinə təsir və əlaqənin yeni formaları yarandı. Burada qarşılıqlı təsir və əlaqələrin inkişafının 5 xüsusiyyətini qeyd etmək olar.

1. Folklorlarda yeni janrın yaranması üçün müəyyən yaradıcılıq təcrübəsinin olması;
2. İntibah nəticəsində köhnə janrın öz qəlibinə sığmaması və yeni janrın yaranmasına ictimai zərurətin meydana çıxması, köhnə janrla yeni janrın paralel işlənməsi;
3. Xalq dilinin formalaşması və inkişafı nəticəsində etnosun dünyagörüşünün və etiqadlarının ayrı-ayrı janrlarda üzə çıxması;
4. Mövzu, süjet, tematika, motiv və s. yaxınlığı ilə bağlı qarşılıqlı təsir və əlaqə;
5. Janrlararası əlaqə və təsirdə forma və şəkildə olan uyğunluq məzmunca fərqlidir, eyni zamanda qafiyə sistemi, bölgü və s. cəhətdən də ayrılır (Nəbiyev, 1975: 45).

Şifahi xalq yaradıcılığı da, əsasən, üslublar üzrə öyrənilməlidir. Hər bir folklor nümunəsi yazıya alınana qədər üslublara görə qeydə alınır və lirik, epik və dramatik üslublara görə toplanılır. İbtidai insanların folklor yaradıcılığı üslub xüsusiyyətləri əsasında formalaşır. Şifahi xalq yaradıcılığından bildiyimiz lirik üslubun janrları, məsələn, əmək nəğmələri, laylalar, bayatılar ancaq şifahi nitqdə ifadə olunur. Şifahi xalq

yaratıcılığının üslublarında ifadə olunan şeir parçaları və bədii mətnlər folklorun lirik, epik və dramatik üslublarındakı janrları yaratmışdır. Şifahi xalq yaratıcılığının epik üslubunda olan əfsanə, rəvayət, nağıl və dastan yazılı şəkildə qeydə alına bilsə də, nəqlətmədə daha çox özünü göstərən həmin mətnlər epik üslubdakı şifahi nitqin nümunəsi olaraq qalır. Bu dediklərimiz daha çox dramatik üslubda özünü təsdiq edir. Folklorda da bu üslubda yaradılan janrlar dramatik üsluba xalq dramaları, tamaşaları və oyunlarıdır. Bildiyimiz kimi, belə oyun və tamaşalar heç bir janlaşmaya məruz qalmamışdır. Onlar şifahi nitqlə və hərəkətlərlə bağlı olduğu üçün, həm də folklorun dramatik üslubunun məhsulu kimi, əsasən, şifahi nitqdə yaranmışdır. Xalq dramaları yazıya alınandan sonra ondan müəyyən janr daxilində danışmaq olar. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, mövsüm-mərasim nəğmələri xalq dramalarının və oyunlarının yaranmasında da əsas vasitə olmuşdur.

Azərbaycan folklorunda lirik üslub bir çox janrları əhatə edir. Buraya həm uşaq folkloru nümunələri (yanılmaclar, tapmacalar, sanamalar və s.), həm də xalqın bədii hisslərinin lirik ifadəsi olan bayatılar, laylalar, əmək nəğmələri, holavarlar, sayaçı sözləri, oxşamalar, nazlamalar, nanaylar, mərasim nəğmələri və s. daxildir. Məsələn, tapmaca əvvəl uşaq folkloru nümunəsi kimi, sonra lirik, daha sonra epik üslubun janrı kimi Azərbaycan folklorunda istifadə olunmaqdadır.

Epik üslub folklor yaratıcılığında daha geniş vüsətə malikdir. Bu üslubun janrları olduqca çoxdur. Atalar sözləri və məsəllərdən başlamış nağıla, dastana kimi təhkiyə üsulu ilə yaradılan epik folklor janrları xalqın bədii düşüncəsində xüsusi çəkisi, yüksək mənəvi dəyərləri olan milli sərvətdir.

Hər bir şifahi folklor nümunəsi yaranarkən folklorun şifahilik, kollektivçilik, anonimlik, ənənəvilik, varislik, transformativlik, tarixilik, retrospektivlik, interpretasiyalılıq, sublimasiyalılıq və s. xüsusiyyətlərin süzgəcindən keçir, cilalanır, bədii formaya düşür, bunlardan sonra qeydə alınıb janlaşmaya məruz qalır. Folklorun adlarını qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərini qısaca şərh edək.

Şifahilik. Azərbaycan folklorunun yaranması və yayılmasında əsas rol oynayan xüsusiyyətlərdən biri şifahilikdir. Hər bir mətn şifahi nitqdə yaranır və inkişaf edir. Şifahilik dilin əsas funksiyalarından biridir. Şifahi nitq yaddaşa bağlıdır və nitqin formasını təşkil edir. Dildə və nitqdə yaranan ilkin mətn şifahi olaraq yayılır, müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır, forma və məzmununu dəyişə bilər, nəhayət, peşəkar ifaçıların repertuarına daxil olur.

Bütün şifahi mətnlər yazının olmadığı qədim bir dövrdən başlayaraq,

şifahi söz yaradıcılığı nümunələri kimi diqqət çəkir. Şifahi sözün tarixi çox qədimdir. Onun nə vaxt yarandığını müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Şifahi sözün ilk müəllifləri ən qədim dövrlərdə yaşayan qəbilə üzvləridir. Onu yaşadan və nəsilən-nəsilə ötürən isə qəbiləbirləşmələridir. İlk şifahi sözlü mətnin yaradıcısı unudulduqdan sonra qəbilə üzvləri şifahi mətnlərə yaradıcılıqla yanaşmağa başlamışlar. Şifahi mətnlərə unudulmaq və yenidən deformasiyaya uğramaq xassəsi xas olduğundan onlarda müəlliflik əhəmiyyətli sayılmır. Hər bir şifahi mətn zamandan və dövrdən asılı olaraq formasını, məzmununu və ideyasını dəyişir, yenidən işlənməyə məruz qalır.

Kollektivçilik. Şifahi nitqdə yaranan söz kollektivçilik xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Şifahi nitqin və sözün formalaşmasında onun ümumilik xassəsi böyük rol oynayır. Kollektivçilik ibtidai insanların qəbilə həyatına məxsus olan birgəyaşayış normasıdır. Hər bir fərd kollektivin üzvü olduğundan ilkin yaranan sözlər də kollektivin ümumi danışmaq vasitəsi olmuşdur. Bu mənada ilk yaranan şifahi söz mətnləri qəbilənin kollektivçilik üsulundan keçərək, müəyyən formaya düşmüşdür. Ən qədim dövrlərdə kollektivçilik güclü şəkildə özünü göstərdiyindən şifahi sözə verilən qiymət də xüsusişməmiş, ümumi səciyyə daşmışdır. Kollektiv üzvləri arasında fərdiyyətçilik meyilləri yaranan zaman sözə verilən qiymət də fərqlənmişdir. Kollektivin içindən çıxan söz biliciləri şifahi mətnlərin qoruyucusuna çevrilmiş, ifaçılıq xüsusiyyətlərinə malik olmuşlar. Bununla belə kollektivçilik xüsusiyyəti öz rolunu itirməmiş, kollektivin üzvləri dinləyici kimi şifahi mətnlərin yenidən formalaşmasına təsir etmişlər.

Anonimlik. Şifahi nitqdə yaranan ilk mətnlərin söyləyicisinin şərti adını tarix yaşatmamışdır. Belə demək mümkünsə, ilk şifahi mətnlərin yaradıcısı naməlumdur. Belə mətnlərə anonimlik xassəsi xasdır. Ümumi şəkildə ilk şifahi mətnin yaradıcısı qəbilə özüdür. İbtidai dövrlərdə anonimlik ictimai funksiya daşmışdır. Orada fərd iştirak etsə də, fərdi yetişdirən qəbilənin ictimai həyatıdır. Ona görə də ilk şifahi mətnin yaradıcısı fərd olsa da, onu yayan, ictimailəşdirən ibtidai cəmiyyətdir. Həmin fərdin anonim qalması sonradan onun şərti adının unudulması nəticəsində mümkün olmuşdur. Buna görə də anonimlik kollektivçiliklə sıx surətdə bağlıdır.

Tarixilik. İbtidai insanların yaratdığı hər bir folklor nümunəsi tarixilik xüsusiyyətinə əsaslanır. Hər bir folklor nümunəsi konkret bir dövrdə yaranır, inkişaf edir və yayılır. Həmin mətnin yarandığı dövrdən keçən müddət o zamana nisbətə tarix hesab olunur. Şifahi mətnin yaşadığı bütün sosial dövrlər onun tarixidir. Qəbilə və tayfa həyatının keçdiyi bütün dövrlər onun tarixi olduğu kimi, yaranan, yayılan və cilalanan hər bir şifahi mətnin

yaşadığı dövr də tarix sayılır. Hər bir tarixi hadisə mətnə təsir edir, onun məzmununa və formasına dəyişiklik gətirir. Şifahi sözə aid olan tarixilik xüsusiyyətinə 2 prizmadan baxmaq olar: şifahi mətnin yaşadığı tarixi dövr və tarixi hadisələrin mətnə təsiri dövrü. Birinci halda şifahi mətn sonradan asanlıqla dəyişə bilər. İkinci halda isə tarixi hadisə mətnin yaranmasında əsas faktor hesab olunur. Birinci hala mif və əfsanə mətnləri uyğun gəlir, ikinci formaya rəvayət yaxındır.

Çoxvariantlılıq. Çoxvariantlılıq yeni bədii şifahi mətnin yaranmasında mühüm rol oynayır. Çoxvariantlılıq şifahi mətnin əsas xüsusiyyətidir.

Ən qədim dövrlərdə insanların həyatında və məişətində yerdəyişmə halları çox olmuşdur. Qədim insanlar sulu, münbit torpaqlara yiyələnmək üçün yürüşlər etmişlər. Onlar getdikləri yerlərə özləri ilə bərabər öz dünyagörüşlərini, ibtidai yaradıcılıqlarını da aparmışlar. Onların qaynayıb-qarıdığı yeni torpaqlarda qarşılaşdıqları qəbilələrin üzvlərinin şifahi yaradıcılıqları özlərinin ilkin mətnləri ilə üst-üstə düşmüş, yeni çalarlar qazanmış, beləliklə, bir mətnin bir neçə forması yaranmağa başlamışdır.

Çoxvariantlılıq qədim söyləyicilərin ifadəliliyi ilə bağlı problemdir. Hər bir söyləyici sərbəst surətdə mətnə müdaxilə edə bilər, onu zamanın ruhuna uyğun dəyişdirərək yeni formaya sala bilər. Çoxvariantlılığın əsas xüsusiyyəti onun məhəlli xüsusiyyətə malik olmasıdır.

Transformativlik. Şifahi mətnin transformativlik xassəsi sadə mətnlə mürəkkəb mətn arasında, mətnlə mətn arasında, süjetlə süjet arasında, süjetlə mətn arasında əlaqə yaradan bir formadır. Heç bir mətn yarandığı kimi durub qalmır, o, öz inkişafında başqa mətnə keçmək xüsusiyyətini saxlayır. Transformativlik xüsusiyyəti mif istisna olmaqla, folklorun janrlarına aid bir məsələdir. O, janrlararası əlaqənin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Məsələn, mif mətni asanlıqla əfsanəyə transformasiya olunur, əfsanə motivləri nağıl süjetinə daxil olur və s. Transformasiya bədii şüurun yarandığı zamandan istifadə formasına çevrilmişdir.

Varislik şifahi yaradıcılığın mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Şifahi yaradıcılıqda varislik köhnənin üzərində yaranan yeni mətnin forma və məzmun xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır. Unudulmuş mətnlərin əvəzinə yaranan yeni mətn köhnənin varisinə çevrilir, ancaq onu təkrar etmir, hətta köhnə mətni izah edə bilər, köhnə məzmunu yeni şəkllə salır, yeni zamanın ruhuna uyğunlaşdırılır.

Ənənəvilik. Şifahi yaradıcılıqda ənənəvilik ictimai funksiya daşıyır. O, ədəbi yaradıcılığın bədii xüsusiyyətlərini, inkişaf meyillərini, forma və məzmun cəhətlərini özündə birləşdirir. Ənənə sosial həyatda və şifahi

yaratıcılıqda nəsillər arasında əlaqə yaradan ictimai formadır. Ənənəvilik funksiyası söz yaratıcılığında ibtidai insanların söz demək qabiliyyətini yaşadan, onu nəsillərə ötürən və etnosun adət-ənənələrinə bağlı olan etnoqrafik keyfiyyətdir. Məhz ənənəvilik xüsusiyyəti folklorda bədii yaratıcılığın inkişafına təkan vermişdir. İbtidai insanların bədii yaratıcılığında ənənə adətə çevrildikdən sonra şifahi mətnin digər funksiyaları formalaşmışdır. Məsələn, şifahi mətnin varislik, çoxvariantlılıq, transformativlik funksiyaları ənənəvilik funksiyasına bağlıdır. Şifahi xalq yaratıcılığında bu xüsusiyyətlər daha çox epik və lirik üsluba aiddir.

İnterpretasiyalılıq. İnterpretasiya hər hansı bir əsərin (mətnin) özünə məxsus fərqli şəkildə yozumudur. İnterpretasiya latın sözüdür, folklorda ifaçının (söyləyicinin) mətni şərh etməsi anlamında da başa düşmək olar. İnterpretasiya fərziyyə, nəzəriyyə, konsepsiya, sistemləşdirmə əsasında şərh olunur. Burada hər bir işarə mətnaltı (kontekst) vasitəsilə açılır, işarənin şərh olunmaq imkanı yaranır. İnterpretasiya köhnə mətnin işarəsinin üzərinə yeni mətnin işarəsinin köçürülməsidir.

Qoruyuculuq. Qoruyuculuq ümumi məzmunu malik olub, hər hansı bir mətnin bədii folklor spesifikasiyasının ənənədə qorunmasıdır. Bu spesifikasiyaya mifoloji görüşlərin – animizm, fetişizm, totemizm, antropomorfizm, magiyaya və s. məxsus daxili keyfiyyətlərin mətn içində qorunması daxildir. Mətnin daxilində bu keyfiyyətlərin qorunub-qorunmamasından asılı olaraq, janrın məzmunu formalaşır.

Qoruyuculuq ictimai funksiya daşıyır. Məsələn, mətnin içində adət-ənənəyə münasibət ictimai məzmunudur və fərd baxımından xüsusiləşə bilər.

Etiolojilik. Etiolojilik hər hansı bir folklor mətninin sosial-mifoloji baxımdan izah edilməsidir. Etiolojilikdə köhnə mətnlə yeni mətn arasında bağlılıq olarsa, burada onun izahedicilik funksiyası öz vəzifəsini yerinə yetirəcəkdir. İzahedicilik cəhətdən ən çox diqqəti cəlb edən mif, rəvayət, əfsanə və nağıllardır. Belə mətnlərdə izahedicilik funksiyası olmazsa, onun janra çevrilməsi mümkün deyil. Mifdəki izahedicilik funksiyası mətnin əfsanəyə çevrilməsinə təkan verir.

Mifdə izahedicilik onun mənsəyinin üzə çıxarılmasını, əfsanədə izahedicilik mətnin daxili semantikasının qurulmasını, rəvayətdə izahedicilik mətnin tarixi qaynaqlarını və köklərini, nağılda izahedicilik mürəkkəb olub onun strukturunun bir sistem içində bir neçə süjetin daxili mifolojiyinin, tarixiliyinin, bədiiliyinin, retrospektivliyinin, ənənəviliyinin, ictimailiyinin və s. nə dərəcədə qorunmasını başa düşməyə kömək edir.

Retrospektivlik – köhnə zamana, düşüncə tipinə, dünyagörüşə və s.

olan arzunu ifadə edir. Retrospektivlik əfsanəyə xas xüsusiyyətdir.

Sublimativlik. Sublimasiya psixologiya terminidir. Sublimasiya prosesi də bir haldan başqa hala keçməni əks etdirir. Folklorda da bu, psixoloji problem kimi ortaya çıxır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da Basatın Təpəgözlə vuruşundan sonra onun şər xassəsinə yiyələnməsi qəhrəmanın psixoloji sublimasiyası, Beyrəyin hal dəyişikliyi. Nağıllarda qorxaq, tənbel adamların qəhrəmana çevrilməsi də sublimasiya hadisəsidir. İnkarnasiya və reinkarnasiya da sublimasiya içində baş verir.

* * *

Şifahi yaradıcılıq ənənələri Azərbaycan söz sənətində daha güclü inkişaf etdiyi üçün türk xalqlarının bu sənət xəzinəsindən bəhrələnməsi həmişə aktualıq daşımışdır. Bu yaradıcılıq tipologiyası hər şeydən əvvəl folklor janrlarında özünü göstərir. Xalqların şifahi yaradıcılıqlarının əlaqə və zənginliklərini öyrənmək üçün janr sistemi əsas göstəricidir. Xalqların şifahi yaradıcılığına fikir versək, görərik ki, şifahi xalq yaradıcılığı üslubları, üslublar da janrları əmələ gətirir. Bu proses öz daxilində inkişaf edərək, janrdan janra təkamül prosesinin, arxaik janrların iri janrları yaratmasının, köhnə janrların assimilyasiya olunmasının izlərini saxlayır. V.Y. Propp “Rus folklorunun janr tərkibi”, “Folklor janrlarının təsnifat prinsipləri” əsərlərində də hər hansı folklor janrının qonşu ərəzidə yaşayan xalqın folklorunun janr sisteminə keçməsinin spesifikasını göstərir. Bu cəhətdən Azərbaycan xalqının bu arxaik mədəniyyəti bağlı olduğu arxaik janrları, təsəvvürləri, adət və ənənələri nəzərə almaqla təsnif edilə bilər. Arxaik mədəniyyət kimi hər bir xalqın şifahi yaradıcılığında alqış, qarğış, and, inanc, əfsun, fal, dua, yalan, rəya, ruh, qarabasma, toy və yas mərasimləri, meydan tamaşaları və s. onların tarixi-məişət, mənəvi ehtiyaclarının eyni olmasından doğaraq, bir-biri ilə əlaqə və təsirdə inkişaf etmişdir.

İlk folklor nümunələrinin daş dövründə üzə çıxması da əkinçilik və maldarlığın bir peşə kimi yaranması dövrünə təsadüf edirdi. Bu dövr qədim insanların təbiət qüvvələri qarşısında aciz qaldıqları dövr idi.

Müxtəlif təbiət hadisələrinin və qarabasmaların baş verməsi nəticəsində gözlə hallüsinasiyaların görülməsi prosesi başlayır, bu da ilkin obrazların yaranmasına səbəb olur. Hallüsinasiya mövcud olmayan əşya və predmeti, obyekt və subyekti görmək, səsini eşitmək, reallıq kimi qəbul etmək deməkdir. Bu prosesdə əsas faktor onun müəyyən formada qavranılması, dərk olunmasıdır. Bu proses hissi qavrayışla bağlıdır. Məhz bu prosesdən sonra ətrafdakı digər şeylər öz mənasını itirməyə başlayır,

mifoloji şüur ancaq hallüsinasiya prosesinin hissi dərkinə yönəlir. Bu sindrom obrazlı düşüncənin əmələ gəlməsində də iştirak edir. Bu sindrom qarşısında tək qalan ilkin insanın şüuru dumanlanır, özünü itirir, təbiətin əlvan boyaları onun ağılını anlaşılmaz müəmmalı duyğularla həyəcanlandırır. Bu mənzərə “canlı” təsir bağışlayanda şüura təsir edir. Beləliklə, onların yaratdıqları mifoloji obrazların kökündə keçirdikləri həmin hiss-həyəcanların, qorxunun, inancların bir-birini təkrarlaması durur. Simvolizm, magiya, fetişizm, totemizm, animizm daş dövründən başlayaraq, mərhələ-mərhələ yaranmaqda davam edir və bunun nəticəsində etnos düşüncəsi formalaşmağa başlayır. Bu prosesdən sonra mifologiyadan, yaxud mifoloji dünyagörüşdən danışmaq olar.

1980-ci ilə qədər “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” termini mənaca özünü doğruldurdu, dərslik məzmununu qazanan vaxtlarda onun bütün sahələri hələ inkişaf etməmişdi, nağılşünaslıq, dastançılıq, mifologiya hələ tam öyrənilməmişdi, folklor müstəqil elm sahəsinə çevrilməmişdi. XX əsrin sonlarından şifahi xalq ədəbiyyatı öz inkişafında yeni aparıcı meyllərə yer verdi, onun elmi məzmunu dərslik üçün sığmadı və şifahi xalq ədəbiyyatı öz yerini güclü inkişafda olan folklor anlayışına verdi. Folklor şifahi xalq ədəbiyyatını üstələdi. Buna görə də belə hesab edirəm ki, auditoriyaya şifahi xalq ədəbiyyatından əvvəl folkloru öyrətmək lazımdır.

“Şifahi xalq ədəbiyyatı” fənni folkloru düşüncə tipi kimi öyrənmə bilmir, folklor isə şifahi xalq ədəbiyyatını milli sərvət kimi öz üçün alır. Bütün dünya xalqlarında folklor ümumilik təşkil edir, şifahi xalq ədəbiyyatı isə xüsusidir. Xüsusini ümuminin içində öyrənmək nəticə verir. Folklor elmdir, şifahi xalq ədəbiyyatının isə belə statusu yoxdur. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” adı da şərti xarakter daşıyır. Bu anlayış folklor şüuru və mifoloji şüurla birlikdə folklor elminin tərkib hissəsidir. Ona görə də şifahi xalq ədəbiyyatını Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi saymaq vizual görünüşdür. Əslində onları fərqləndirən cəhət ayrı-ayrı qanunauyğunluqlara malik olmalarıdır.

Azərbaycanda şifahi xalq ədəbiyyatını ədəbiyyatın yazılı qanunları içində öyrənmişlər, bu, kökündən səhvdir. Növ və janr məsələsini nəzərdə tuturam. Folklorlarda növ və janr yox, üslub və janr məsələləri öyrənilir. Folklorlarda üslub janr yaradıcı xüsusiyyətə malikdir. Folklorlarda da topluluq məzmunu vardır. Ədəbiyyatdakı növün janr yaratma xüsusiyyətini kalka kimi şifahi xalq yaradıcılığının üzərinə köçürmək bu səbəblərdən düzgün deyil.

Xalq yaradıcılığının – folklorun formalaşmasında, onun ayrı-ayrı bədii nümunələrinin yaranmasında başlıca amil kollektiv-fərd münasibətləridir.

Fərdin yaradıcılıq meyili kollektivin imkanları daxilində açılır, üzə çıxır, bədii mətn bundan sonra cilalanmaya məruz qalır və ağıza düşür.

Folklorun inkişaf mərhələlərini aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirmək olar: folklor informasiyaların məzmunundan ibarət olub müasirliyə xidmət edir; folklor millilikdən fəvqəlbəşəriyyə qədər inkişaf edir; folklor başqa elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə özünün sürətli inkişafını təmin edir; folklorun tarixi Azərbaycan xalqının düşüncə tarixidir; folklor başqa elm sahələrini inkişaf etdirmək imkanına malikdir (tarix, etnoqrafiya, dilçilik, mifologiya, ədəbiyyat, psixologiya, məntiq, riyaziyyat, fizika); folklorun öyrənilməsində dialektologiyanın, psixologiyanın, riyaziyyatın, etikanın, ilahiyatın, antropologiyanın və s. elmlərin imkanlarından istifadə etmək mümkündür.

Şifahi xalq ədəbiyyatı anlayışını folklor anlayışından fərqləndirən əsas cəhət ağız ədəbiyyatı olaraq birinin “növbə” məxsus, digərinin üslub törəmələrinə malik olmasıdır. Bu nə deməkdir? Folklorun bir elm kimi inkişafı şifahi xalq yaradıcılığı, şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor və folklorşünaslıq mərhələlərindən keçərək sabitləşir. Şifahi xalq yaradıcılığı fərdin və kollektivin yaratdığı bədii nümunələrdir, folklor yaradılan bu bədii nümunələrin hansı üslubda olmasını təyin edir, onları seçir, ayırır, janrlara bölür, folklorşünaslıq isə onların elmi təbiətini öyrənir.

Şifahi xalq yaradıcılığında danışiq-məişət üslubu öz içindən folklor üslublarının yaranmasına təsir edir. Söyləyicinin nitqində danışiq-məişət üslubu lirik və epik üsluba çevrilir, dramatik üslub isə şifahi olaraq çox iştirakçısı olan oyun və xalq dramlarının dilində yaranır və istifadə edilir. Dilin və danışiq-məişət üslubunun ünsiyyət funksiyası folklorlarda danışanla adresatın dərkində özünəməxsus mətn-janrların formalarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. Janrəmələgəlmədə dilin ünsiyyət, informasiya vermə və təsiretmə funksiyaları da rol oynayır. Üslubları bir-birindən ayıran isə bədii formadır, süjet, obraz və məzmun yaxınlığı çoxvariantlılığın yaranmasında, janrın əsas ünsürü olan çoxvariantlılıq isə bədii formanın qəbul olunmasında rol oynayır.

Hər hansı folklor mətni müəyyən şəkil alana qədər jest, hərəkət, duyğu, emosiya, ritm, ahəng, təqlid, işarə, söz, cümlə, nitq, dil, ifadə olunma, məna, məzmun və forma xüsusiyyəti qazanmalıdır. Bu proses folklorun bütün janrlarına aiddir. Məhz bu prosesi keçəndən sonra hər hansı mətn forması lirik, epik və dramatik üsluba məxsusluğunu qazanır. Bu mətnlər üslub xüsusiyyətləri qazanandan sonra onların janr özünəməxsusluğu formalaşır və konkret adlar altında janra çevrilirlər. Bizim folklor üslublarının yaratdıqları janrlar həmin inkişaf mərhələlərindən

keçərək, bu gün təsnif etdiyimiz janrları yaratmışlar. Lirik, epik və dramatik üslubun janrları tam formalaşdıqdan sonra qarşıya belə bir sual çıxır: Folklorda üslub nədir? Yazılı ədəbiyyatda növ nədir? Şifahi yaradıcılığın formalaşdırdığı mətnləri folklorə məxsus janr adlandırma bilirikmi? Biz niyə bu qədər toplu halda olan janrları folklorun janrları yox, şifahi ədəbiyyatımıza “miras” qalmış ədəbi növlərin janrları adlandırırıq? Bu sualların cavablarını belə vermək olar: İndiyə qədər folklor nümunələri yazıya alınandan sonra ənənəvi qaydada növlər üzrə çeşidlənib, onun mətnlərinə yazılı mətn forması kimi yanaşılıb. Nəzərə çatdıraq ki, üslubun şifahi nitqdə işarələri ilə növün yazılı dildə işarələri fərqlidir. Üslubun işarələri olan jest, duyğu, ritm, ahəng, emosiya, təqlid, hərəkət və nitq təfəkkürdə mətnin təhkiyəsinə, növü işarələndirən isə söz, cümlə, ifadə xüsusiyyətləri, forma, məna, məzmun və dil isə bədii mətnin yazısını yaradır. Janrın yaranmasında məna, məzmun, forma, söz, cümlə, ifadə xüsusiyyəti nə dərəcədə rol oynayarsa, jest, duyğu, emosiya, ahəng, təqlid, hərəkət və təhkiyə də o qədər rol oynayır. Buna görə də janrəmələgəlmədə onların rolu bərabərdir. Bunları nəzərə alıb folklordakı üslubun janrlarını yazılı ədəbiyyatdakı növün janrlarından fərqləndirməyin tərəfdarıyıq və folklordakı mətnlərin növün yox, üslubun janrları adlandırılmasını düzgün hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

- Лосев А. Ф. (1977). *Античная философия истории*. М.: Наука.
Лосев А. Ф. (1963). *История античной эстетики (ранняя классика)*. М.: Высшая школа.
Seyidov M. (1983). *Azərbaycan miflərinin təfəkkürünün qaynaqları*. Bakı: Yazıçı.
Vəliyev K. (1987). *Elin yaddaşı, dilin yaddaşı*. Bakı: Gənclik.
Azərbaycan folkloru (məktəblilər üçün seçmələr). (2005). Bakı: Şərq-Qərb.
Nəbiyev A. (1975). *Qəhrəmanlıq səhifələri*. Bakı: Gənclik.
Nəbiyev A. (2006). *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı*. İkinci hissə. Bakı: Elm.
Леви-Стросс К. (1985). *Структурная антропология*. М.: Глав. ред. Вост. лит.
Nəbiyev A. (1978). *Azərbaycan – özbək folklor əlaqələri*. Bakı: Yazıçı.

Түйіндеме

Мифология мен фольклор қашанда бір-бірімен байланысты. Мифология ғылым ретінде зерттеліп, фольклор ұғымында кең көлемде танылады. Мифтер мен аңыздар мифологияның функцияларын қалыптастырады, ол фольклордың негізгі ерекшеліктерінің бірі. Мифтер логикалық тұрғыда мифтік сананың қалыптасуына негізделген. Фольклордағы логикалық ұғым мифтің сипаттамасын береді. Фольклормен қалыптасқан жанрлар сөздік стильдің нәтижесі болып табылады және лирикалық, эпикалық және драмалық болып үш топқа бөлінеді. Фольклорда лирикалық, эпикалық және драмалық жазба әдебиеттегі лирикалық, эпикалық және драмалық жанрлардан ерекшеленеді. Фольклорлық шығармалардағы қимыл, эмоция, ырғақ, үйлесім, т.б. стильдер жазба әдебиеттегіден ерекшеленеді. Өйткені, жазба әдебиеттегі сөз, сөйлем, өрнек, пішін, мағына, мазмұн, т.б. тілдік тұрғыда көркем ұсынылады.

Түйін сөздер: Мифология, фольклор, миф, стиль, жанр, логика.
(Әлиев Р. М. Мифология және фольклор)

Резюме

Мифология и фольклор всегда взаимосвязаны. Мифология изучается как наука и перевоплощается в фольклор как мировоззрение. Мифология создается мифами. По мере формирования функций миф становится особенностью фольклора. Существует также тесная связь между логикой мифов и фольклорной логикой. Объясняя логические явления, миф основан на восприятии мифологического сознания. Логика в фольклоре дает художественное объяснение логики в мифе. Жанры, созданные фольклором, появляются в результате словесного стиля и делятся на три группы как лирические, эпические, драматические. Лирические, эпические и драматические стили в фольклоре отличаются от лирических, эпических и драматических типов в письменной литературе. Жесты, чувство, ритмы, гармония, эмоции, подражание и действие создают стили фольклора. Слово обозначает предложение, свойства выражения, тогда как художественное выражение обозначается формой, смыслом, содержанием и языком.

Ключевые слова: Мифология, фольклор, миф, стиль, жанр, логика.
(Әлиев Р. М. Мифология и фольклор)